

Cornelis Hermanus (Kerneels)  
Jacoba  
Jan  
James Jones Herman  
Zacharias Johannes Arnoldus (Hansie)  
Catharina  
Christina Maria  
Johanna (Jeanny)  
Meintjie (Mientjie of Jacomina) en  
een kind wat vroeg oorlede is.

*Een van hierdie kinders, naamlik Jan Booysen, het op die plaas Wonderboom gewoon. Sy huis staan vandag nog daar en word tans deur een van sy kleindogters bewoon. Hy is op Wonderboom begrawe. Jan Booysen was veldkornet in die Zuid-Afrikaansche Republiek en was in bevel van die wyk Apiesrivier.*

*Die Voortrekker Jan Jonathan Booysen is op 20-8-1880 op 47-jarige ouderdom oorlede. Sy vrou is daarna met ene Dreyer getroud. Na haar dood op 20-8-1895 is sy hier by haar eerste man begrawe.*

*Meneer die Seremoniemeester, ek wil afsluit, maar voor ek dit doen, moet daarvan melding gemaak word dat ons nie met sekerheid weet hoeveel persone in hierdie begraafplaas begrawe is nie; daar is aanduidinge van nog grafte behalwe dié van die Booysen-egpaar.*

*Ek meen dat ek aan u, by wyse van hierdie inligting oor die Booysen-egpaar wat hier begrawe lê, aangetoon het dat hulle pioniers van hierdie omgewing en dus ook van Pretoria, was. Ons dra dan hierdie gedenksteen en die gerestoureerde grafte op aan hulle nagedagtenis met die wens dat hierdie plek netjie bewaar sal bly vir die nageslag. Ek dank u.*

#### Bronne:

1. Onderhoude met die volgende persone:  
Mev. Bettie von Maltitz  
Mev. Tilly van Wyk  
Mnr. J.J. Booysen  
Mev. Elizabeth Prinsloo  
Mev. Hettie Booysen.
2. De Villiers C.C. 1966. *Geslagsregisters van die ou Kaapse families*. Hersien deur C. Pama. Kaapstad/Amsterdam: A.A. Balkema.
3. Ou Prinsloo Familie. 1975. Ongepubliseerde manuskrip. Pretoria.
4. Pama. C. 1983. *Die groot Afrikaanse familienaamboek*. Johannesburg/Kaapstad/Pretoria: Human en Rousseau.
5. Petrick H.C. 1984. Maria Elizabeth Prinsloo (gebore Booysen), *Pretoriana* nr. 85, Maart, p. 32-35

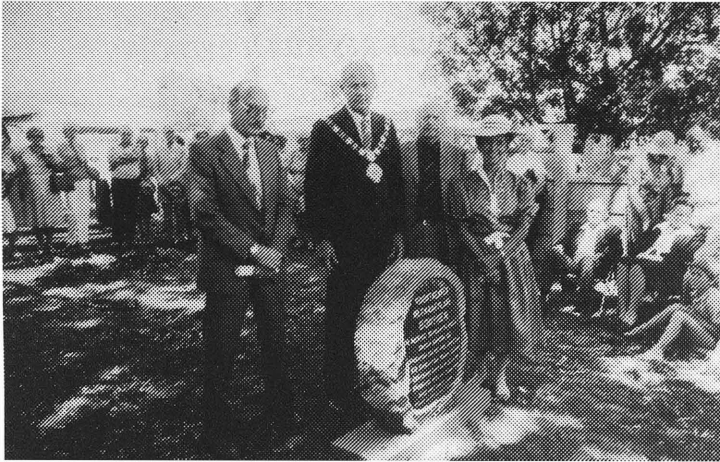
#### Verwysing

- \* Mnr. du Plessis het hom laat verteenwoordig deur Mnr. van Wyk - Redakteur.

*FOTOBEEELD VAN DIE RESTOURASIEPOGING  
EN ONTHULLING*



*'n Gebreekte grafsteen, die inskripsie skaars nog leesbaar.*



*Prof. Petrick, Raadslid van Heerden, Dr. Coetzee en Mev. van Heerden nadat die gedenksteen deur Raadslid van Heerden, Burgemeester van Pretoria, onthul is.*



*Die geleentheidsrede word gelewer deur Prof. Petrick.*



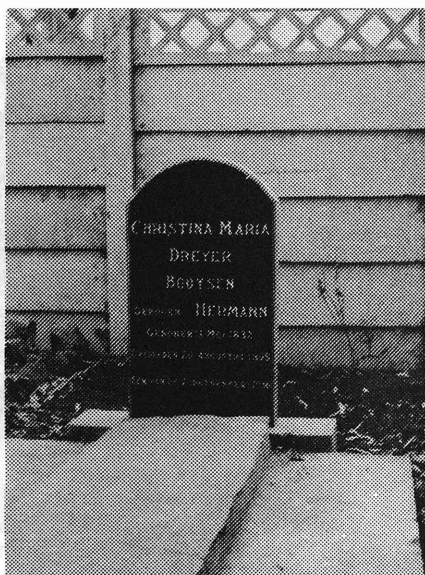
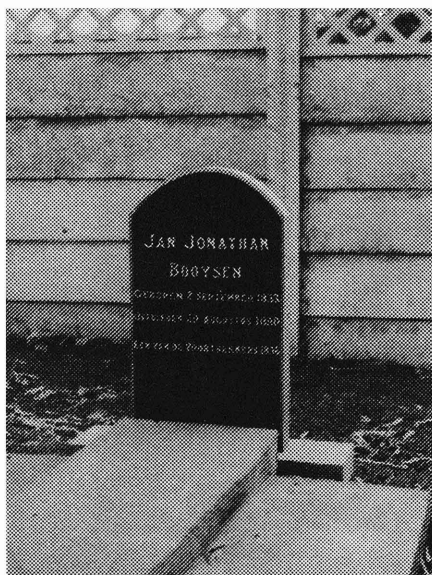
*Lede van die Booyesen- en Hermannfamilies wat die onthullingsplegtigheid bygewoon het. Sittende is Mev. M. Prinsloo (gebore Booyesen) 'n kleindogter van die Booyesvoortrekkers.*



*Mev. Prinsloo lê 'n krans op die graf van haar grootmoeder wie se begrafnis sy as jong dogtertjie bygewoon het.*



*Die gedenksteen opgerig op die terrein.*



*Die voltooide gerestoureerde Booysegrafte.*

## LEWE EN BEDRYF VAN SAMUEL MARKS, 1843-1920

deur C. de Jong

Verskeie bouwerke in en by Pretoria herinner nou nog aan die vooraanstaande Joodse sakeman Samuel Marks, deur sy vriende Sammy genoem. Ek vermeld hier sy plaaswoning Zwartkoppies ten ooste van Pretoria, waaroor Dr. B. Cronjé die hierna volgende artikel geskryf het, die standbeeld van president Kruger op Kerkplein wat deur Marks geskenk is, die spuitfontein wat hy geskenk het toe Kruger se beeld geen plek op Kerkplein gekry het nie en wat nou in die Nasionale Dieretuin aan die Boomstraat staan, die Lewis-en-Marksgebou of Metro Cycle Building teenoor die Staatsteater, die Lewisgebou teenoor die Ou Raadsaal wat na Marks se vennoot Isaac Lewis genoem is en in 1984 gesloop is, en die vroeëre sinagoge aan Paul Krugerstraat wat met 'n groot bydrae van Marks gebou is.

Hy is die vader van die Transvaalse nywerheid genoem en was by pro-Boer en pro-Brit, by Jood en nie-Jood gewild. Daarom is dit merkwaardig dat van hom nog geen lewensbeskrywing van enige omvang verskyn het nie. Gelukkig berig Marian Robertson in haar artikel 'Die Sammy Marks-dokumente - 'n skatkis vir historici' in *Buurman* van Desember 1984 dat Marks se nagelate dokumente in die Kaplansentrum te Kaapstad nou ontsluit word en 'n biografie van hom geskryf sal word.

Volgens verwagting sal die plaashuis Zwartkoppies Hall in 1985 as huis-museum van die Nasionale Kulturhistoriese en Opelugmuseum (NASKO) te Pretoria geopen word. Dit verskaf 'n gepaste aanleiding om oor hom te vertel.

### Die Litouse Jode

Marks was een van die talle Jode wat uit Litoue na Suid-Afrika gekom het. Litoue lê aan die Oossee, was vroeër 'n deel van Pole en van 1793 - die jaar van die derde en volledige verdeling van Pole deur sy buurlande - tot die Rewolusie in 1917 'n provinsie van die Tsareryk. Die Jode se posisie as etniese en godsdienstige, ekonomies bedrywige minderheid in die Russiese ryk was moeilik en op sy beste onseker. Hul geboortesyfer en aanwas was hoog, maar regeringsmaatreëls het hul bestaan bemoeilik. In 1791 het 'n oekase of keiserlike dekreet hul woongebied beperk tot 4% van die ryk se gebied, in hoofsaak tot die westelike provinsies, onder meer Litoue, tot 'the Pale of settlement'. Hulle moes in talle dorpe en stede in afgeskeie wyke (ghetto's) woon. Nuwe oekases het hulle somtyds op kort termyn uit bepaalde landstreke verwyder. Onder die liberale Tsaar Alexander II (1855-1881) is die Jode se lot versag, maar onsekerheid daaroor het gebly. Talle skole en universiteite en beroepe, soos boer, owerheidsdienaar en offisier, was vir hulle gesluit.

By hierdie maatreëls het rampe wat die hele Russiese volk getref het, gekom, soos misoeste, hongersnood, oorstromings en groot brande omdat die meeste huise van hout was. Daarom het in die midde van die 19de eeu 'n uittoeg van Jode na die Weste en oorsee begin. Die Eksodus is bespoedig deur die 'pogroms' (Jodevervolgings) in 1881. Toe is Tsaar Alexander vermoor en vele Russe het die Jode die skuld daarvan gegee en 'n 'Krisallnacht' en erger ontketen. Die vervolging het hoofsaaklik in die Oekraïne en Warskou plaasgevind. Dit het in 1884 grotendeels opgehou, maar talle Jode in Rusland het aan emigrasie begin dink. Die uittoeg het toegeneem tot die Wêreldoorlog dit in 1914 beëindig het.<sup>1</sup>

Tenminste die helfte van die Jode uit Rusland het uit Litoue gekom, omdat die Jode daar talryk was en die Oossee en Duitsland naby was. Van die Jode uit Litoue, Litvaks genoem, was dié uit die provinsie Suwalki opvallend talryk. Een van hulle was Samuel Marks.

Die meeste Jode uit Rusland het na 'n verblyf in Wes-Europa verder na die Verenigde State getrek. Van die origes het 'n opmerklik groot deel in Suid-Afrika beland. Die aanleiding daartoe kan toeval gewees het, byvoorbeeld dat 'n groep Litvaks geen vervoer na die VSA kon kry nie en na Suid-Afrika of Australië skeepgegaan het. Toe van hulle 'n bestaan in Suid-Afrika gevind het, het hulle graag familie en vriende in Europa genooi om te kom en gehelp, want as karaktertrekke van die Litouese Jode is dikwels genoem hul gemeenskapsin, milddadigheid jeens Jood en nie-Jood, leergierigheid en ywer. Hierdie deugde is ook in Samuel Marks geprys.

### **Marks en Lewis in Suid-Afrika**

Een van die bekendste Litvaks het Samuel Marks geword.<sup>2</sup> Hy is gebore in die dorp Neustadt-Sigund in Suwalki in 1843 as seun van 'n arm kleermaker wat die platteland bereis het om die boere pakke op maat te verskaf. Sammy se opleiding was, afgesien van die Joodse godsdienst en Hebreeus, gebrekkig. In Suid-Afrika het hy vlot Afrikaans en slegte Engels gepraat en as hy moes skryf by voorkeur Hebreeus geskryf. Maar hy was baie slim en ywerig met 'n fyn gevoel vir sakekansen. Hy het 16 jaar oud alleen na Sheffield in Engeland geëmigreer. Familie het hom daar gehelp om 'n bestaan te maak met die afwerk en verkoop van messe. Hy het in 1868 na Suid-Afrika geëmigreer, gevolg deur sy swaer Isaac Lewis, sy lewenslange vennoot, en Barnet Lewis. Ook in Kaapstad is hulle deur geloofsgenote met 'n lening gehelp. Hulle het gesmous met goedkope sierade in die Kaapkolonie.

Hul groot kans het gekom met die diamantstormloop na die streek van Kimberley in 1870. Hulle het in Kaapstad 'n wa volgelaai met talle gebruiksartikels, dit in Kimberley verkoop en daar 'n algemene winkel opgerig. Hulle het spoedig ook kleims gekoop en ontgin en diamante gekoop en in Kaapstad verkoop. Hulle het op die diamantvelde 'n groot vermoë vergaar. Maar by die groot amalgamasie van diamantmaatskappye tussen 1884 en 1888 is ook hulle uitgekoop en De Beers Consolidated Company onder Cecil John Rhodes het as enigste diamantprodusent oorgebly. In 1880 het Isaac Lewis na Brittanje teruggekeer, in 1888 ook Barnet. Isaac het Marks se vennoot gebly en meermale Suid-Afrika besoek.

Hulle het reeds in 1881 begin met grondaankope aan die Vaalrivier om vandaar Kimberley te voorsien van brandstof, eers hout, daarna steenkool wat in groot hoeveelhede by Vereeniging ontdek is. Hulle is die grondleggers van die steenkoolontginning in die republiek.

Die goudvondste by Kaapmuiden in 1883, waar spoedig Barberton ontstaan het, het weer 'n nuwe arbeidsveld vir hulle geopen. Dié vondste het weldra teleurgestel, maar hulle het 'n groot aantal aandele in die rykste van die min oorblywende goudmyne, die Shebamyn, in hande gekry.

Marks het met sy fyn sake-instink aangevoel dat Transvaal die belowendste deel van die toekomstige Suid-Afrika was. Daarom het hy teen die einde van 1884, honderd jaar gelede, die plaas Zwartkoppies ten ooste van Pretoria

gekoop, hom daar tot sy oorlyde gevestig en gaan boer. Lewis en hy het dadelik ywerig deelgeneem aan die opening van goudmyne ná die ontdekking van die Groot Goudrif aan die Witwatersrand. Hulle het die mynbase van een van die tien mynhuise wat in 1890 die meerderheid van aandele in goudmyne op die Rif besit het, geword. Hul mynhuis was die 'African and European Investment Company'.

Die aangekondigde konstruksie van 'n spoorlyn van Delagoabaai na Pretoria was vir hulle aanleiding om steenkoolmyne by Witbank aan die toekomstige spoorlyn te open.

Vroeër as die ander mynhuise het hulle hul investerings oor sektore buite die mynbou versprei, onder meer in die landbou en nywerheid. Hul investerings en bedrywighede is te talryk om hier op te noem. Ek vermeld daarvan slegs twee.

### **Eerste Fabrieken**

In 1881 het Alois Hugo Nellmapius, gebore in Hongarye, - 'n ander, maar minder suksesvol pionier van Transvaal se ekonomiese ontwikkeling - van die regering konsessies verwerf vir die vervaardiging van sterk drank, konfyt, bottels en 'n reeks van ander produkte.<sup>3</sup> Die konsessies het ingehou dat hy die alleenreg van produksie gekry het. Hy het in 1883 'n kompleks fabriek op die plaas Hatherley by Pretoria geopen en dit 'Eerste Fabrieken' genoem.

Reeds in 1882 het Nellmapius 80% van die konsessie aan Lewis & Marks oorgedra. Hy het in 1887 bankrot gespeel, hom uit die meeste ondernemings teruggetrek en die orige deel van die konsessie aan Lewis & Marks verkoop. Die fabriekskompleks was gerieflik dig by Marks se plaas Zwartkoppies geleë. Die onderneming het baie voor- en teenspoed ondervind, is by die uitbreek van die oorlog in 1899 gesluit en nie heropen nie. Die volledige geskiedenis daarvan moet nog geskryf word.<sup>4</sup>

### **Union Steel Corporation**

Die tweede nywerheidsonderneming van Marks was die stigting van die Union Steel Corporation of South Africa by die steenkoolmyne van Vereeniging in 1911. Dit was een van die eerste yster- en staalfabriekes in Suid-Afrika. Vir hierdie bedryf het Marks deeglik kennis geneem van die nuutste staalvervaardigingsmetodes in Engeland.

Hy was so bedrywig op so vele terreine dat hy een geleentheid versuim het. Dit was die diamantontginning by Cullinan. Die biograaf van Thomas Cullinan, die ontdekker van die diamantpyp daar, skryf: *'On January 3 (1903) the famous and usually very shrewd Sammy Marks, head of the firm of Lewis and Marks and owner of the farm Zwartkoppies between Pretoria and the (diamond)mine, visited it, but apparently did not think much of it.'*<sup>5</sup> Miskien is Marks se afsydigheid 'n navorolging van die aanvanklike gebrek aan belangstelling by die leiers van De Beers vir Cullinan se diamantpyp, wat hulle spoedig sou betreur.

### **Zwartkoppies in oorlogstyd**

In Junie 1900 het by Eerste Fabrieken en Zwartkoppies die beslissing oor die voortsetting van die Anglo-Boere-oorlog geval. Na die inname van Pretoria deur lord Roberts op 5 Junie 1900 was die Boere se moreel op die laagste



punt. Marks was goed met Boere en Britte bevriend. Hy het die oorlog sinloos gevind en verfoei, gepoog om dit te voorkom deur by Chamberlain te pleit en in Junie 1900 sy dienste aangebied om die oorlog te beëindig. Hy het sy kantoor in Eerste Fabrieken beskikbaar gestel vir 'n byeenkoms van die Transvaalse regering en opperoffisiere op 5 Junie. Hulle het besluit om op 7 Junie weer te vergader oor voortsetting van die oorlog. Intussen het Christiaan de Wet by Roodewal in die Vrystaat 'n groot oorwinning behaal. Dit het die Transvalers weer moed ingeboesem en hul leiers het op hul byeenkoms op Van der Merwestasie by Eerste Fabrieken op 7 Junie besluit om die oorlog voort te sit.

In dieselfde week het Marks deur sy bestuurder van Eerste Fabrieken lord Roberts laat meedeel dat kommandant-generaal Louis Botha vredesbesprekings wou voer. Boodskappers het heen en weer gery tussen Roberts en Botha, die Noor Axel Onsum namens Botha, Botha se eggenote en andere namens Roberts wat 'n ontmoeting op Zwartkoppies voorgestel het.<sup>6</sup> Maar Marks se pogings het gefaal. Die Boere het weer stelling ingeneem en op 11 en 12 Junie 1900 by Donkerhoek digby Zwartkoppies 'n groot slag gelewer.

Na die Vrede van Vereeniging in 1902 het Marks hom dadelik na die stigting van die Afrikaners se party 'Het Volk' in Transvaal daarby aangesluit. Hy is in 1910 deur die Suid-Afrikaanse Party van versoeningsgesindes as senator in die nuwe Unieparlement gekies. Hy het daarin selde gepraat, want sy Engels was slegs middelmatig, maar in die wandelgange het die Afrikaners altyd aandagtig na hom geluister en sy adviese goed oorweeg.

Hy het die stryd van Afrikaner teen Afrikaner tydens die Rebelle in 1914 diep betreur en weer vir vrede gepleit. Hy is in 1920 76 jaar oud in Johannesburg oorlede en in die ou Joodse begraafplaas in dié stad begrawe.

Hy was 'n groot ondernemer met breë visie. Sy sukses in sake en sy rykdom het natuurlik afguns en kritiek uitgelok. Sy slimheid is hom verwyt. Hy is saam met ander sakelui beskuldig van jag na konsessies en monopolie en weens sy aandeel in die berugte dinamietkonsessie, wat die myneienaars genoodsaak het om hoë pryse vir dinamiet te betaal.

Die historikus moet die sakemetodes van Marks en sy tyd- en landgenote in die lig van sy tyd beskou. Ondanks kritiek op hom, toe en later geuit, is sy gewildheid by talle Boere en Britte 'n afdoende getuienis van sy goeie hoedanighede.

Isaac Lewis se naam is onafskeidelik aan dié van Marks verbonde.<sup>7</sup> Tog het Lewis geheel in Marks se skaduwee gebly, want hy het nog minder as Marks van publisiteit gehou en dit sorgvuldig vermy. Dit beteken nie noodwendig dat sy kwaliteite by Marks agtergestaan het nie.

## Anekdotes

Daar is talle grappige anekdotes oor Sammy Marks. Sommige kan waar wees, ander nie, maar hulle vorm deel van die beeld wat mense van 'n karakter gevorm het. Hulle is vermoedelik merendeels van Joodse oorsprong, want Jode hou van grappe oor Jode en is in Johannesburg talryk.

T.V. Bulpin vertel oor die opening van die spoorlyn van Pretoria na Pietersburg in 1899: *The usual ceremonial run by Republican authorities took place, and Kruger was in a particular jovial mood. Walking up in his compartment he saw Sammy Marks. 'Tell you what, Sammy', said the President.*

*'Let you and I run a race. If you win you become President. If I win you become Christian'. Marks declined: It was more profitable being what he was.*<sup>9a</sup>

Generaal Koos de la Rey en Sammy was besonder goeie vriende. Kort na die vrede van Vereeniging het Marks De la Rey voor 'n bank in Pretoria ontmoet. De la Rey se plaas was verwoes en hy wou 'n lening vir die opvoeding van sy kinders gaan sluit. Marks het hom gevra wat hy in die bank wou doen, hom die banklening sterk afgeraai en hom dieselfde bedrag teen veel laer rente aangebied.

Hulle het as parlamentslede na 1910 dikwels saam gesels en gelag. *They made each other a gift of a Bible and said that they now had two Sabbaths to observe.*<sup>9b</sup>

#### Verwysings

1. Kyk oor die Jode in die Tsareryk Gustav Saron and Louis Holtz, *The Jews in South Africa, A history*, Oxford University Press, Kaapstad ens., p. 61-75. Die 'Kristallnacht' was die grootskaalse vernieling van Jode se winkels en wonings deur Duitse Nazi's as vergelding vir die moord deur 'n Jood op die Duitse gesant te Parys in 1938.
2. Kyk die kort biografie van Samuel Marks in die *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek* (titel van Engelse uitgawe *South African Dictionary of Biography*), deel een, Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing en Tafelberg Uitgewers, Pretoria - Kaapstad 1968, p. 515-518; Henry Katzew, 'The remarkable Sammy Marks', in *Jewish Affairs*, April 1950, p. 24-27; Marcus Arkin, 'The Jewish share in South African economic development', *South African Journal of Economics*, volume 24 Nr. 3, Johannesburg, June 1956, p. 135-143.
3. Kyk oor Alois Hugo Nellmapius, 'n Hongaarse Jood uit Boedapest met opleiding in Nederland, die *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, deel 4, RGN en Butterworth, Pretoria - Durban, 1981, p. 426-427.
4. Kyk die twee artikels van Dr. J. Ploeger, 'Die maatskappy Eerste Fabrieken in de Zuid-Afrikaansche Republiek', in *Historia*, jaargang 2 No. 2, Pretoria, Junie 1957, p. 123-126, met afbeelding, en 'Uit die geskiedenis van The South African Republic Fruit and Meat Preserve Works Eerste Fabrieken', in *Pretoriana*, No. 85, Maart 1984, p. 36-44. En onlangs het verskyn: O.J.O. Ferreira, 'Eerste Fabrieken: Die beginpunt van nywerheidsontwikkeling in die Zuid-Afrikaansche Republiek', in *Contree, Tydskrif vir Suid-Afrikaanse stedelike en streeksgeskiedenis*, No. 15, Pretoria, Januarie 1984, p. 17-23.
5. Nigel Helme, *Thomas Major Cullinan, A biography*, McGraw-Hill Book Company, Johannesburg ens., 1974, p. 52.
6. Rayne Kruger, *Good-bye Dolly Gray, The story of the Boer War*, Cassell, Londen 1959 e.v. drukke, p. 317-318.
7. *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, deel 2, RGN en Tafelberg, Pretoria - Kaapstad, 1972, i.v. Lewis, Isaac.
8. T.V. Bulpin, *Storm over the Transvaal*, Standard Press, Kaapstad 1955, p. 247-248.
9. Johannes Meintjes, *De la Rey - Lion of the West*, Hugh Heartland, Johannesburg 1966, p. 290-291, 325.